

دکتر ربیع بدیعی

از گروه آموزشی جغرافیا

## نگاهی

### به تاریخ تحولات اقتصادی ایران

اقتصاد بمفهوم امروزی آن، حماسه‌ای تازه است و بیش از یکی دو قرن نیست که تکنیک و روش تولید باین مرحله رسیده است. چه در اعصار گذشته اقتصاد به مفهوم فردی یا اجتماعی در درجه اول کشاورزی و سپس حرف دیگر بوده است. هر گاه نظر بر این باشد که مسأله کشاورزی و صنعت یا بطور کلی اقتصاد در یک جامعه و یا در یک کشور مورد بررسی قرار گیرد قبل از هر چیز باید باین اصل کلی توجه داشت که اقتصاد در یک جامعه نمی‌تواند مستقل از وضع سیاسی و اجتماعی آن کشور یا جامعه باشد.

اگر بتاریخ ایران نظر افکنیم خواهیم دید که کشاورزی و صنعت در ایران سابقه‌ای بس طولانی دارد و این کشور از زمان دیرین دارای صنعت و کشاورزی و تجارت بوده و در بسیاری از ازمئه تاریخی کشاورزی و صنعت ایران کاملترین و طبیعی‌ترین نشانه روح اقتصاد دوران خود بشمار می‌رفته است، ولی در طول تاریخ متناسب با وضع سیاسی و اجتماعی گاه دچار انحطاط میشده و گاه رونق می‌گرفته است.

ایران را بدون شك از قدیمیترین کشورهای کشاورزی جهان میتوان بشمار آورد چه بر طبق تحقیقی که شده در حدود ۳ الی ۴ هزار سال قبل از میلاد مسیح ساکنین ایران خاصه ساکنین ناحیه غربی بامور کشاورزی می‌پرداخته‌اند، این دسته از مردم گاهی با هم متحد شده و در کارهای تولیدی با یکدیگر تشریک مساعی می‌کرده‌اند و اصل انتفاع جمعی حاکم بر فعالیت‌های اقتصادی آنان

بوده است.<sup>۱</sup> کشاورزی در ایران باستان از وظایف مهم اجتماعی و مذهبی بشمار میرفته و یکی از کارهای اصلی ایرانیان قدیم محسوب میشده است. ایرانیان از سرزمین خشک و بی آب و علف همواره بهشتی زیبا می آفریده‌اند. مشیرالدوله پیرنیا در کتاب ایران باستان در نقل گفته‌های گزننفون<sup>۲</sup> درباره کشاورزی ایران اشاره به علاقه شدید هخامنشیان بامر کشاورزی نموده و ضمناً نقل کرده که پادشاهان این سلسله به عمران و آبادی مملکت عنایتی خاص مبذول میدارند. آنچه که مسلم است کشاورزی همیشه از بزرگترین و مهمترین مسائل مورد توجه سلاطین و بزرگان ایران بوده و عموماً در توسعه و پیشرفت آن خاصه در بالابردن میزان تولید از بذل هرگونه کوششی دریغ نمی کرده‌اند. درباره این سنت ملی ایرانیان، یعنی احترام عمیق به کشاورزی شواهد متعددی از مورخان یونانی برای ما باقی مانده است.

سقراط فیلسوف بزرگ یونان درباره دلبستگی ایرانیان به کشاورزی چنین می گوید:<sup>۳</sup> «شاه ایران توجه بسیار دارد که زمین بوسیله ساکنان آن کشت شود و غالباً به قسمت‌های مختلف از قلمرو پهناور خویش سفر می کند و اگر ببیند در ایالتی زمینهای آباد و سرسبز و درختان بارور زیاد است به مسئولان آن ایالت پاداش میدهد و هر وقت که بخواهد هدیه‌ای بدهد در درجه اول آن را به کسانی میدهد که زمین بیشتری را آباد کرده‌اند». می گویند کورش از سلسله هخامنشی به کسانی که برای پاداش دادن فرامیخواند چنین می گفت: «خود من حق دارم از این پاداش برخوردار شوم چه هم زمینهایم را خوب کشت می کنم و هم از این کشتزارها خوب نگهداری می نمایم».

گزننفون در جای دیگر از قول سقراط می گوید: «شاه خود در هر جا که

۱- از مرتضی راوندی به نقل از محققین شوروی در کتاب تاریخ اجتماعی ایران.

۲- Xenophon

۳- نقل از گفته گزننفون در کتاب اقتصاد (اکنومیک).

خانه کند و یا از آن بگذرد مراقب است تا در آن باغهایی که نام آنها پردیس (فردوس) است بوجود آورد و این باغها پراز همه چیزهای خوب و زیبایی است که زمین میتواند درخود بپروراند». بهرحال سلاطین ایران بهر جا که قدم می نهادند در عمران و آبادی آن خطه سعی وافس می نمودند، خصوصاً از طریق احداث سدها و نهرهای بزرگ همچنین با ایجاد جادهها و پلها وسیله ارتباط نواحی مختلف را فراهم میساختند و با دادن تشکیلات وسیع و منظم عمرانی در آبادی آن خطه می کوشیدند، مخصوصاً پادشاهان هخامنشی و اشکانی در توسعه آبیاری بمنظور عمران و آبادی اقدامات زیاد و موثری نموده اند.

بنابگفته پولپ مورخ یونانی شاهان هخامنشی جهت تشویق مردم ایران به حفر قنوات جهت آبیاری مقرر داشته بودند که هر کس زمین بی حاصلی را از این راه آبیاری و کشت کند تا پنج پست عایدات آن زمین از آن او و فرزندانش باشد. براساس همین سیاست ایرانیان قدیم پیوسته سعی داشته اند که از اتلاف آبها در فصولی که آب زیاد و مصرف آن کم است یعنی زمستان و بهار جلوگیری کنند و آبهایی را که به دریاها، دریاچهها و یا باتلاقیهای داخلی میریخته اند با احداث نهرها، سدها، کانالها و بندها ذخیره نموده در مواقع لازم از آنها استفاده نمایند از آن جمله است: نهری در شوشتر بنام نهر داریان که در زمان داریوش ایجاد شده و کانالی در نزدیکی کانال سوئز که در ۲۵۰۰ سال پیش بامرداریوش حفر گردیده است. همچنین نهری در بین النهرین که از رودخانه دجله منترع میشده است و بالاخره نهری که از رودخانه فرات جدا میشده بنام نهر شاهی یا نهر الملك که در زمان اشکانیان احداث شده است. این نهر و چندین نهر کوچک و بزرگ دیگر همه برای آبیاری و عمران مملکت ایجاد شده بود. در زمان ساسانیان نیز توجه زیادی بامر سدسازی میشده و سدهای بزرگی که بر اثر عدم توجه امرا و حکام گذشته جز ویرانههایی از آنها باقی نیست نمونه شبکههای

آبیاری در عهد ساسانیان است.

کانالی که در زمان شاپور اول ساسانی از کارون به شوشتر کشیده شده از جمله اقداماتی است که در گذشته برای تهیه آب و توسعه کشاورزی بعمل آمده. باید دانست که بیشتر سدهای زمان ساسانیان در استانهای خراسان و خوزستان ساخته شده و دشت پهناور خوزستان در زمان این سلسله یکی از آبادترین و معمورترین استانهای کشور بوده است.

در زمان غزنویان و سلاجقه نیز سدهای متعددی در قسمت مرکزی و مشرق ایران خصوصاً خطه خراسان احداث گردید. بند گلستان بر روی یکی از شعب کشف رود که در زمان میرزا شاهرخ فرزند امیر تیمور بسته شد گرچه تا حدی از گل ولای پوشیده شده است ولی هنوز قابل استفاده می باشد.

سلاطین صفوی چون شاه عباس و شاه اسماعیل نیز به کشاورزی علاقه زیادی نشان میدادند و برای پیشرفت کشاورزی دست به احداث سدهای عظیم در سراسر ایران زدند، از جمله سد قهرود کاشان و سد خرقان ساوه و سد قمصر و بند فریمان را میتوان نام برد که قسمت اعظم این سدها به مرور زمان از بین رفته است. بند فریمان در خراسان که در زمان شاه عباس کبیر ساخته شده و در زمان اعلیحضرت رضاشاه کبیر تعمیر گردیده جزء شاهکارهای سدسازی ایران است. توجه خاص به آبادی و عمران مملکت خاصه از نظر کشاورزی در گذشته بیشتر ناشی از رسوم و سنن ملی و مذهبی بوده است که مردم آن زمان بدان پای بند بوده اند چنانکه معتقد بوده اند که: اهورامزدا خود حامی زارعین و نگهبان کشت زارهاست، از نظر اهورا مزدا هر کس که زمین خشکی را آبیاری کند، مردابی را بخشکاند و در آن کشتزاری بسازد موجب نشاط و شادی زمین می گردد. احیای زمین، آبیاری، تخم افشانی، درختکاری، گله داری در آئین ایران باستان از جمله اشتغالاتی بوده که نشانه علاقه و توجه اهورامزدا بشمار میرفته است. در اوستا تصریح شده «کسیکه گندم میکارد راستی می افشاند و آئین

مزدبسن را پیروی می‌کند».

در آئین زردشت تنها زراعت و تربیت دام شغل شریف محسوب میشد، کشاورزان حق مالکیت داشتند در حقیقت مالکین همان دهاقینی بودند که به کشاورزی اشتغال داشتند و هیچ مقامی حق سلب مالکیت کشاورزان را نداشت. در دوران اسلام و عصر اسلامی نیز به کشاورزی اهمیت خاص داده شده است چنانکه در احادیث آمده است که حضرت محمد(ص) توجه خاص باحداث مزرعه داشته و حضرت علی علیه السلام مدت ۲۵ سال به حفر قنوات و تأسیس نخاستانها پرداخت و حضرت صادق(ع) حتی در روزهای گرم تابستان بیل و کلنگ بدست میگرفت و به کار کشاورزی مشغول میشد. بزعم عده‌ای این توجه خاص رهبران دینی و مذهبی بامور کشاورزی یکی از رموز آبادی و آبادانی ایران در گذشته بوده است.

صنعت نیز مانند کشاورزی در ایران سابقه‌ای طولانی دارد و ایرانیان از دیرباز دارای صنعت بوده‌اند و حتی در دوران ماقبل تاریخ نیز انواع و اقسام ظروف و کوزه‌های سفالی میساخته‌اند. اولین کوزه سفالین در حدود ۲ الی ۳ هزار سال قبل در ایران ساخته شد و طبق تحقیقاتی که بعمل آمده حتی پیش از آن، در ایران اقسام ظروف و کوزه‌های سفالی با نقشهای زیبا و عالی ساخته میشده و از بدو تاریخ یعنی از سلطنت مادها و هخامنشیان آثاری از صنایع حجاری و معماری ایران باقی مانده که اغلب از ابداعات خود ایرانیها است، مانند مجسمه‌های تخت جمشید و سرستونهای پرس‌پلیس که از نفیس‌ترین آثار قدیم است، در بعضی از ابنیه اقباساتی از یونان و کلدیه نیز دیده میشود. دوره ساسانیان از ادوار درخشان تاریخ صنعت ایران محسوب میشود چه تا آن دوره بر اثر تسلط یونانیان و سلوکی‌ها صنایع ایران در حال رکود و انحطاط بود ولی ساسانیان آنرا زنده و تکمیل کردند. طاق کسری از شاهکارهای معماری آن زمان است که مهارت و زبردستی صنعتگران ایرانی آن زمان را نشان میدهد، در

همین دوره است که ظروف بسیار اعلا و گلدوزی‌های بسیار ظریف و پارچه‌های لطیف در ایران تهیه می‌شده که علاوه بر خریداران داخلی در خارج هم مشتریهای فراوان داشته است بطوریکه مورخین نوشته‌اند پرچم امپراتوری روم از پارچه دوره ساسانی طرح گردیده و کفن شارلمانی<sup>۱</sup> پادشاه بزرگ فرانک‌ها از پارچه های ساسانی بوده است ولی آنچه که مسلم می‌باشد رومیها از بهترین خریداران مصنوعات ایرانی محسوب می‌شده‌اند و ثروتمندان روم زمانی پول بسیار صرف خرید کالا از ایران می‌کرده‌اند و هر سال از این راه مبلغ زیادی عاید کشور ما می‌شده است تا جائیکه مردم روم اعتراض کردند که چرا بزرگان و اغنیا این همه پول صرف خرید امتعه ایران مینمایند.

هجوم اعراب بایران تا مدتی پیشرفت صنایع را در ایران دچار وقفه ساخت و از طرفی در دوره اسلامی عقاید مذهبی تغییرات کلی در افکار و اذهان و روح صنعتی ایران داد.

ساختن مساجد مهم جانشین قصور و عمارت‌های دوره قبل از اسلام گردید و سبک معماری خاصی در مساجد باکاشی کاری و تزئینات با گچ رواج یافت که از صنایع مخصوص ایران دوره اسلام است. هجوم و تاخت و تاز مغولان در ایران مجدداً اقتصاد این مملکت را مدتی از اهمیت و اعتبار انداخت. تا اینکه در دوره صفویه بعزت آرامش و سکونی که بعد از هجوم اعراب و مغول در ایران پیدا شده بود صنعت ایران بصورت کامل تر و زیباتری ظاهر گردید. علاوه بر ساختن مساجد با شکوه و ابنیه عالی و سدهای عظیم و پلهای معروف مانند پل الله وردیخان و پل خواجو زیباترین قالی‌های ایرانی نیز در زمان صفویه بافته می‌شد.

فرشهای زمان صفویه شهرت و مرغوبیت خاص داشت و در این دوره بهترین قالی‌ها که از شاهکارهای صنعت بشمار است با ابریشم تهیه می‌گردید.

1. Charlemagne

لرد کرزن<sup>۱</sup> راجع به فرشهای زمان صفویه میگوید: «لطیف تر و ظریف تر از آنها منسوجی از دست انسان بیرون نیامده است». پروفیسور پوپ ایران شناس معروف درباره شاهکارهای ایرانی موجود در اصفهان اظهار داشته است که «هر کس علاقه مند به صنایع مستظرفه باشد میتواند اصفهان را زیارتگاه خود قرار بدهد، چه بقدری در این شهر بناهای دیدنی هست که شاید یکسال وقت برای تماشای آنها کافی نباشد».

بعد از صفویه صنعت معماری رو بانحطاط گذاشت و حس تقلید از معماری اروپا جایگزین ابداع که سابقاً در صنعتگران ایران وجود داشت گردید و متأسفانه در تقلید هم بعد کمال نرسید و روح صنعت معماری قدیم هم از دست رفت.

پس از ظهور اسلام به مسأله تجارت اهمیت زیاد داده میشد و شعار «کاسب حبیب خداست» بر رونق و اعتبار تجارت می افزود. تاورنیه<sup>۲</sup> سیاح معروف فرانسوی که در عهد صفویه به ایران آمد، در سفرنامه خود اشاره بوجود ۳ طبقه ممتاز در ایران مینماید و تجار را یکی از این ۳ طبقه ذکر می نماید.

شاردن در سفرنامه خود می نویسد: «از تجار مالیات زیادی گرفته نمی شود». و یا بقول دیگر سیاحان مانند کنت دو گوینو<sup>۳</sup> که بایران سفر کرده اند اصولاً تجار از پرداخت مالیات معاف بوده اند ولی در مقابل به صنعت چندان توجهی نمیشده است. گرچه در دوره اسلام بعضی از خلفای عباسی به علوم کم و بیش توجهی داشتند ولی چون بیشتر اعراب به تعلیم علوم دینی اهتمام میورزیدند همین عدم توجه کافی بسایر علوم موجب شد که در امر صنعت پیشرفتی حاصل نشود در حالی که در کشورهای اروپائی علوم ریاضی و طبیعی و خصوصاً از

۱- Lord Curzon مدتی نایب السلطنه هندوستان بعداً وزیر خارجه انگلستان

شد و از سیاستمداران معروف انگلستان بود.

2- Tavernier

3. Gobineau

اواخر قرن ۱۷ معدن‌شناسی و ذوب فلزات و سایر علوم به علاقه‌مندان آموخته می‌شد و در حقیقت بنای اختراعات و اکتشافات قرن ۱۸ پایه‌گذاری می‌گردید. پس از انقلاب صنعتی که در قرن ۱۸ آغاز شد و صنایع ماشینی بشدت در کشورهای اروپائی رو به توسعه گذاشت و همه‌گونه از صنعتگران تشویق بعمل آمد، در ایران نه تنها از صنعت حمایت نمی‌شد، بلکه بنا بر گفته شاردن از صنعت‌گران مالیات هم گرفته می‌شد.

از مجموعه مطالب فوق چنین برمی‌آید که عواملی مانند عوامل سیاسی و اجتماعی موجب آن بوده است که صنعت و کشاورزی و با عبارت دیگر اقتصاد در طول تاریخ ایران زمین دچار انحطاط شود و یا آنکه رونق گیرد. عوامل سیاسی مانند جنگها و هجوم قبایل مختلف بایران و عوامل اجتماعی مانند سنن ملی و تاریخی و مذهبی در عدم پیشرفت و یا توسعه صنعت و کشاورزی ایران موثر واقع می‌شده است. البته گذشته از رسوم و سنن مذهبی عوامل دیگری هم در کشور وجود داشت که بی‌ارتباط با عدم توسعه و یا رشد اقتصاد در ایران نبود از جمله عدم همکاری بین مردم در ایجاد شرکتها و ترس سرمایه‌داران در بکار انداختن سرمایه خود در غیر امور بازرگانی و وضع آب و هوا و عدم وجود راههای ارتباطی و بالاخره بی‌اطلاعی عامه از پیشرفت کشورهای خارجی بعلت عدم ارتباط از طریق بازرگانی و همچنین عدم وجود موسسات اعتباری وقفه‌زبانی به توسعه و پیشرفت اقتصاد ایران وارد می‌ساخت.

تا اوایل قرن ۱۹ وضع بهمین منوال بود ولی پس از ارتباط با کشورهای خارجی و اطلاع از ترقیات عظیم جهان کم‌کم در راه توسعه و اقتصاد و ایجاد صنایع گام‌هایی برداشته شد و از دوران سلطنت ناصرالدین شاه قاجار کارخانجاتی برای تهیه قند و ریسندگی و بافندگی و چند کارخانه کوچک دیگر مانند بلورسازی و کاغذسازی در ایران دائر گردید ولی چون در آن موقع صنایع داخلی تحت حمایت دولت نبود اغلب کارخانه‌ها بواسطه رقابت دولتهای



خارجی و همچنین نداشتن کادرفنی و تشکیلات منظم یاورشکست و یا تعطیل میشد و بقول مرآت البلدان پس از چندی از آنها فقط درو پنجره باقی میماند. از زمان اعلیحضرت رضا شاه کبیر که کشور ایران دوران نوینی را آغاز نمود در ایجاد صنعت و توسعه اقتصاد، گام‌های سریع برداشته شد و به خصوص در ۲۵ سال اخیر که کشور تحت هدایت و رهبری خردمندان شاهنشاه آریامهر قرار دارد هر روز بیش از پیش همه جانبه بسوی ترقی و تعالی پیش میرود و اقتصاد ایران بر اساس و شالوده صحیحی استوار گردیده است.



پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی  
کتابخانه مطالعات اسلامی